

Bennett, H. S.

Írástudás*

Mielőtt részletesen megvizsgálánk, mit kezdtek Caxton utódai örökségükkel, még egy sor megválaszolatlan kérdéssel kell foglalkoznunk; a legfontosabb az, amit ma „olvasóközönség”-nek nevezünk. Kik voltak az olvasók ebben a korban, és a népesség mekkora hányada tartozott közéjük? Hogy erre válaszolni tudjuk, át kell tekintenünk az írástudásra vonatkozó adatokat és azt, milyen tanulási lehetőségek voltak [Angliában] a 15. század végén és a 16. század elején.

Hosszú ideig divatos nézetnek számított, ha valaki úgy vélekedett a 15. századi népességről, hogy teljesen írástudatlanok voltak, és úgy tekintett a 16. századra, és különösen VI. Edward, „a grammatikai iskolák alapítója” uralkodásának idejére, mint az oktatás kezdetére Angliában. Olyan tudósok, mint A. F. Leach, James Gairdner, C. L. Kingsford és J. W. Adamson fáradozásai sokat tettek azért, hogy ezt a nézetet módosítsák. Leach példák egész sorával bizonyította, hogy a grammatikai iskolák története visszanyúlik egészen az angolok kora, és emellett sok más, kevésbé jelentős iskolatípus is létezett a késő-középkor folyamán. Gairdner és Kingsford főleg a 15. századdal foglalkozott, és Kingsford megerősítette Gairdner ötven évvel korábbi véleményét, és nyomatékosan felhívta a figyelmet annak az résznek a fontosságára, amelyben az írástudás helyzetéről írt. 1929-ben J. W. Adamson újra megvizsgálta az írástudás helyzetét a tizenötödik és tizenhatodik században, és arra a következtetésre jutott, hogy „a tizenötödik és különösen a tizenhatodik század-beli angolokról elmondhatjuk, hogy ez egyáltalán nem volt írástudatlan társadalom, és hogy legalábbis az alapszintű oktatási lehetőségek úgy oszlottak meg, hogy még kis városokba és falvakba is jutott belőlük ... És ahol volt tanítás, ott tanulók is akadtak: és bár nem tudjuk elfogadni Sir Thomas More azzal kapcsolatos becslését, hogy a népesség mekkora hányada tudott olvasni, mégis kénytelenek vagyunk elhinni, hogy ez az arány nem volt elhanyagolható, és sokkal nagyobb volt annál a számnál, amit ma gyakran, sőt általában feltételeznek”.

Ha ezek után az általános megállapítások után mostmár részletesebben is szeretnénk megvizsgálni a helyzetet, kezdjük talán azzal, hogy tudatosítjuk magunkban azt a tényt, 1557 előtt valamivel több mint 5000 kötet olyan angol nyelvű mű jelent meg önállóan [*nem kolligátumként*], amely még máig is megvan. Állításunknak ez az utolsó része igen lényeges, mert azt nem tudjuk pontosan kiszámítani, mennyi olyan könyvet nyomtak ebben az időszakban, amely különféle

* Bennett, H. S. : English books and readers 1475 to 1557. Being a study in the history of the book trade from Caxton to the incorporation of the Stationers' Company. (Az angol könyv és olvasója 1475—1557. Bevezetés a könyvkereskedelem történetébe Caxtontól a Stationers' Company megalakulásáig.) 2. ed. Cambridge-New York etc. , 1989 [1969], Cambridge University Press. 19—29.

okok következtében mára már nyom nélkül eltűnt. Ami megmaradt, az is gyakran olyan állapotban van, hogy világgossá teszi számunkra, mennyire kicsi volt a túlélés esélye sok esetben. Például vannak olyan könyvek, amelyeknek a létezéséről csak néhány véletlenül megmaradt papírcsík vagy egyetlen lap alapján van tudomásunk. Mások egyedi, csonka példányok formájában hagyományozódtak ránk, és gyakran hiányzik az elejük vagy a végük. Mások pedig csak egy vagy két példányban maradtak fenn — ez az egyedüli bizonyítékunk arra, hogy a kiadás létezett.

Ezért feltételezhetjük, hogy ha 20 %-ot adunk az 5000-res számhoz, nem fogjuk eltúlozni az 1557 előtti kiadványok számát. Ez kb. 6000-res kötetszámot jelent, és egy ilyen könyvmennyiség már magában is meggyőző bizonyíték arra, hogy az olvasóközönség száma nem lehetett jelentéktelen. Mi több, ezek a könyvek az érdeklődés széles skálája számára gondoskodtak olvasnivalóról, több formában is, néhány oldalas olcsó kis füzetektől a nagy, drága foliánsokig. Mindenfajta ízlés és közönség megkapta a magáét.

Azt lehetetlen megmondani, hogy mennyire széles körben terjedtek ezek a kiadványok Angliában. A nyomtatás legnagyobb része Londonban összpontosult, bár igaz, hogy voltak olyan korszakok, mikor a francia, németalföldi és svájci nyomdászok is fontos szerepet játszottak az ellátásban, különösen a vallásos irodalom terén. Emellett különféle angliai központok, például St. Albans, Canterbury, Ipswich, Worcester és York, valamint Oxford és Cambridge is részt vettek a nyomtatásban. Az össztermésük azonban kicsi volt, és aki vásárolni akart, London felé fordult. Itt, a főleg a Szent Pál székesegyház körül tömörülő kis boltokban maguk a nyomdászok és olyanok is, akik csak könyvkereskedők voltak kínálták eladásra a legváltozatosabb könyveket, főleg anyanyelven, de klasszikus és modern idegen nyelveken is. William Salisbury szemléletes beszámolót adott egy valószínűleg mindennapos eseményről, unokatestvérének, az észak walesi Chirkbe való John Edwards-nak. Edwards előzőleg egy angol nyelvű könyvet kért az égitestekről. Salisbury azt mondja neki, hogy „Körüljártam a Pál temetőjét, boltról boltra, mindenütt ilyen értekezés után kérdezősködtem, de egyetlen könyvről sem hallottam, amit akár kifejezetten, akár csak alkalmilag erről a témáról írtak volna. De mit gondol, mit tettem ekkor? Hitemre, uram, visszamentem ugyanazon az úton (bár sokszor eltévedtem a fedett részen), és megintcsak egy ugyanilyen munka után kérdezősködtem, de latin nyelven, mire három-négy különféle szerzőt is hoztak és mutattak nekem.”

Azok az olvasók, akik nem tudtak Londonba menni, és nem volt ismerősük sem ott, a vidéki könyvkereskedőkhöz kellett fordulniuk. Ezek a kereskedők kelendőnek gondolt könyveket rendeltek Londonból, így aztán az olvasni vágyók szabad választási lehetőségei a könyvkereskedő válogatására korlátozódtak, nagyjából úgy, mint ahogy a mai kisvárosi olvasó szellemi fejlődése elé is korlátot állít, hogy csak a helyi könyvkereskedő készletéből válogathat. Ilyen esetekben be kellett érnie azzal, amit megkaphatott, nem pedig, amit szeretett volna megkapni. Kevés adatunk van a vidéki könyvadásról kapcsolatban, így bármennyire is szeretnénk erről valamit tudni, és arról is, hogy milyen könyveket kerestek, mindez homályban marad. Ezekről a kérdésekről a legrészletesebb tájékoztatást John Dorne, oxfordi

könyvkereskedő 1520-as kereskedelmi naplójából kapjuk. Dorne elszámolását január 18-tól május 31-ig, majd ismét augusztus 3-tól az év végéig vezette. Ez alatt az idő alatt 1850 tételt számlázott le, és ezért valamivel több mint 100 fontot kapott. Ahogy ez egy egyetemi városban várható is volt, sok könyve latin, és teológiai témájú vagy a klasszikus studiumok körébe tartozik. De angol könyveket is lehetett nála venni. Kezdek számára voltak ábécés könyvek, „hogyan megtanuljanak olvasni”, míg a haladóbb olvasók már az olyan kiadványokat is élvezni tudták, mint a karácsonyi énekes könyvet, az olyan balladákat mint az *Undo your dore* (Oldd el a csónakodat), vagy a *Robin Hood* vagy az olyan verseket, mint a *The Nutbrown Maid* (A dióbarna leányzó). A *Ponthus királyról* (King Ponthus), *Ördög Róbertről* (Robert the Devil) vagy *Sir Isumbrasról* (Sir Isumbras) szóló széphistóriák néhány fillérért voltak kaphatók, a komolyabb olvasók pedig szintén találtak maguknak valót bőven Dorne készletében, például *Krisztus életét* és az egyes szentek életéről szóló könyveket. Gyakorlati témakörben voltak szakácskönyvek és könyvek a fafaragásról, gazdálkodásról és a lovakkal való bánásmódról, voltak francia és angol szótárak és jóslások jövőre eseményekről. Röviden, Dornenak nagyon széles választéka volt még olyan olvasók számára is, akik az anyanyelvre voltak korlátozva. Ha az olvasó hajlandó volt más nyelvekkel is megpróbálkozni, a választék még sokkal szélesebb volt. Ebben az évben Dorne több mint 150 kötetet adott el Erasmus műveiből — ami világosan mutatja, milyen uralkodó helyet foglalt el Erasmus a kor művelt emberének tudatában. Sok mutat Dorne készletében arra, hogy egyetemi várost közönségét látta el könyvekkel. Kevés helyen lett volna ilyen magas az eladásra kínált külföldi könyvek aránya vagy lett volna a választék ilyen bőséges.

A számlakönyv vezetése szünetel május 21-től augusztus 3-ig, utána újrakezdődik: „*Post recessum meum de ultra mare*” (a külföldről való hazatérésem után) — ez olyan bejegyzés, amelyből arra következtethetünk, hogy Dorne külföldön járt könyveket beszerezni, hogy feltöltse készletét. Az azonban, hogy ez általános könyvkereskedői gyakorlat lett volna, kétséges. A legtöbb könyvkereskedő valószínűleg ügynökökre támaszkodott, akik mindenfelé utaztak, és ismerték az angol piac szükségleteit, amelyet igyekeztek is kielégíteni. Reynolde Wolfe például nyomdász és könyvkereskedő volt, akiről tudjuk, hogy eljárta a nagy frankfurti vásárookra, mert ezt olvassuk egy 1538-ból származó levélben, „barátunk Rayner most nem jött el a vásárra, mert nemrégiben meghalt a felesége”. A könyvek hordóban érkeztek, egyének címére, vagy azokra az ágensre bízta, akik a londoni és vidéki könyvkereskedőket ellátták könyvekkel. Például Thomas Hunte, aki 1483-ban oxfordi könyvkereskedő volt, kényelmesnek találta, hogy ilyen ágensekkel kereskedjen, és készletének leltár-jegyzéke elé a következő nyilatkozatot írta: „Itt következik azon könyvek leltára, amelyet én, Thomas Hunte, az oxfordi egyetem stacionáriusa kaptam eladásra Peter Actors mestertől és Jean d'Aix-la-Chapelle-től, minden egyes könyv árával együtt, és hitemre fogadom, hogy visszaadom a könyveket vagy az értük járó pénzt az alábbi áraknak megfelelően, ahogy az itt következő jegyzékben szerepelnek.”

Ilyen voltak a viszonyok a nyomtatás kezdetén, de nincs okunk feltételezni, hogy az ágens és könyvkereskedő viszonya nagyot változott volna a korszak folyamán (1557-ig). Londonban is, és olyan helyeken is, mint Oxford, Cambridge, York, Hereford, Edinburgh és mások azt látjuk, hogy a könyvkereskedők igen tevékenyek voltak, és készletüket londoni ágensüktől kapták. De még ez is jobban helyhez kötötte a könyvárúsítást, mint amennyire kívánatos lett volna, és a vállalkozó szellemű könyvkereskedők becsületbeli kérdésnek tekintették, hogy elmenjenek a közelben tartott nagyobb vásárookra, amelyek nagyon jellemzőek voltak erre a korra. John Dorne külön feljegyezi, mit szerzett be a St. Austin és St. Frideswide ünnepén rendezett oxfordi vásárokon, és kétségtelenül elment a cambridgei Barnwell vásárra is,¹ mások pedig máshol tettek sokat azért, hogy akik nem tudnak Londonba vagy más nagy könyvkereskedő centrumokba elmenni, mégis hozzájuthassanak könyvekhez. Gordon Duff a következő bejegyzést jegyezte fel egy Biblia előzéklapjáról: „Az Ingelbert nevű herefordi könyvkereskedőnek ezért és a Biblia másik hat kötetéért 43 shilling 4 pennyt adtam, vettem Ludlowban, Urunk testet öltésének 1510. évében, a lichfieldi vásár napján.”

Az ilyen nagyságrendű könyvellátás jelentős olvasóközönséget tételez fel, és kiegészíthetjük ezt az adatot még további információkkal is, ha megvizsgáljuk, milyen oktatási lehetőségeket kínált ez a korszak. De először is nem szabad azt gondolnunk, hogy a grammatikai iskolák alapítása vagy elterjedése a legjobb bizonyíték az oktatási lehetőségek meglétére. A grammatikai iskola (humán középiskola) latin tanítással foglalkozott, és csak latint tanított. Az iskolamester méltóságán alulinak tartotta volna, hogy az anyanyelvet tanítsa. Ez az alsóbb iskolák feladata volt — az ábécés és alsó osztályoké (kis iskola), a grammatikai iskolák azoknak voltak fenntartva, akik már tudtak anyanyelven olvasni. Így például Colet, a Szent Pál székesegyház mellett újonnan felállított iskolája alapszabályában megköveteli, hogy a felvételre jelentkező fiú „tudja katekizmusát és jól tudjon írni és olvasni, egyébként semmi esetre se vegyék fel”. Colet itt csak azt ismétli, ami már évszázadok óta általános szabály volt.

A középiskolai szint alatti tanítás általában az egyház számos kötelességének egyike volt. A fiatalok nevelése fontos helyet foglalt el a keresztény eszményben, és az egyháznak is érdekében állt, hogy minden tőle telhetőt elkövesse ezen a téren. Sajnos, ez nem volt sok, nagyon sok helyen és hosszú időn át, mert ez szinte teljes egészében az egész országban szétszórta papság buzgalmától és képességeitől függött. Ahol a pap hajlandó és képes volt a falusi fiúkat tanítani, ott virágzott az elemi oktatás. Boldog volt az a plébánia, amelyikről el lehetett mondani 1548-ban, hogy „a tisztség jelenlegi betöltője mindig foglalkozott a gyermekek tanításával”. A tehetségesebb tanulók megtanultak olvasni, és idővel ministrálni tudtak a miséken. Ismerték a gregorián ének alapelemeit, és még a beléjük sújkolt latin szöveget is tudták papagály módjára követni. De legtöbbször, mint a kispap társa az *Apámó meséjében* [*Canterbury Mesék*], ha megkérdezték, mit jelentenek a szavak, kénytelenek lettek volna azt válaszolni, „csak kevés grammatikát tanultam”. Az ő

¹ Valószínűleg George Barnwell, londoni könyvkereskedő után van elnevezve.

dolguk az anyanyelven való olvasás és írás volt — ennél többre csak nagyon kevesen vállalkoztak.

A plébános mellett sok templomnak voltak alapítványi kápolnái is, külön alapítványi pappal, aki csak ezekben misézett. Ezek a papoknak gyakran elő volt írva, hogy ne csak az alapító és más elhunytak lelkéért misézzenek, hanem szabad idejükben (ami igen tetemes volt) tanítsák a plébánia tanulni vágyó gyermekeit írni és olvasni. Így sok fiú — és talán lány is — kapott így elemi oktatást, és növelte azoknak a számát, akiket írástudónak lehetett nyilvánítani.

Ahogy a 16. század folyamán tovább nőtt az új alapítványok száma, és mindenfajta iskolát nyitottak, hogy kielégítsék azt az igényt, amelyet kétségtelenül tápláltak a nyomdatermékek is. Az első néhány év után, mikor Caxton és utódai még a megélhetésért küszködtek, nőtt a nyomdászok száma és az angol nyelvű könyvtermés is. Azok, akik az anyanyelvükön akartak valamit olvasni, tapasztalhatták, hogy nagy mennyiségben és változatosságban áll a rendelkezésükre olvasnivaló. A kis ábécés könyvek jelentették az első lépést: erre építve azután igényesebb munkák elolvasását is meg lehetett kísérelni, és az iskolás fiú például már örömmel várhatta De Worde kiadványait, amelyek között voltak tréfa-gyűjtemények, például a *Demands joyous* (Örömteli kívánságok), vagy karácsonyi énekeskönyvek vagy mindenféle széphistóriák. Ezek kétségtelenül vonzóbbak lehettek a számára, mint a homiliák, prédikációk és hasonlók, ezek olyan jámbor felnőtt olvasókra vártak, akik elsajátították már az olvasás alapelemeit. Nem szabad azonban lebecsülni azt a hatást, amelyet a vallásos művek terjesztése gyakorolt az írástudás növekedésére. A 15. században végig nagyon népszerű volt az anyanyelvű vallásos irodalom, és nem kétséges, hogy sok jámbor lélek nagy vigaszt és ösztönzést talált abban, hogy megjelentek a piacon a viszonylag olcsó nyomtatott művek, amelyeknek megvételét nem engedhette meg magának, amíg csak kéziratban terjedtek. Mindkét irodalomfajta [*a szórakoztató és a vallásos*] és az a nagy tömegű új mű, ami a nyomdákából áradt, valószínűleg sok embert ösztönzött arra, hogy vállalja az olvasás művészetének elsajátításához szükséges fáradságot.

Emellett még számításba kell vennünk az anyanyelvi Biblia kiadásának óriási hatását is. A Bibliát, először titokban, később nyíltan nagy örömmel fogadta és mohón falta mindenféle ember. Nem kevesebb mint 30 teljes *Biblia*- és 50 *Új Testamentum*-kiadás jelent meg angol nyelven 1557-ig — ami ékes bizonyítéka, hogy milyen lelkesen fogadták az emberek a fordítók munkáját.² És ami érvényes a Bibliára, az áll a vallásos irodalom többi részére is. Nyilvánvaló, hogy szükségletet elégített ki, és nagy ösztönzést adott a vallásos embereknek, hogy megtanuljanak olvasni.

Végül, mikor eljött a nagy hitvita kora, az emberek agyát és lelkiismeretét erősen foglalkoztatta, hogy mit is higgyenek, és talán természetes, hogy a sajtóból áradó művek felé fordultak irányításért és vigasztalásért. Ezeknek a műveknek a szerzői az utca embere számára írtak, „hogy segítsék a műveletlen, tudatlan népet, hogy többet tudjon meg Istenről és szent igéjéről”. Ünneppélyesen felszólítják az

² Kötetünkben a következő közleményben megtalálhatja az olvasó az angol nyelvű Biblia kiadástörténetének vázlatát.

olvasókat, hogy vessék el „a nehéz, haszontalan, babonás ceremóniák elviselhetetlen terhét”, vagy azt tanácsolják nekik, hogy „tegyék félre a vak ragaszkodást, és inkább józan ítélőképességüket használják, mikor ezt a könyvet olvassák”. Ilyen és sok hasonló kéréssel fordultak a növekvő olvasóközönséghez, amely már nagy, sok osztályt magába foglaló tömeg volt, ahogy erre az 1543-as „az igaz vallás terjesztésére és az ellenkező eltörlésére” hozott Törvényből is következtethetünk. Ebben a törvényben megtiltják, hogy anyanyelven olvassák a Bibliát a nők, az iparosok, az inasok, a városi bérmunkások, a kisgazdák, saját földjükön gazdálkodók is, a bérlők és a mezőgazdasági munkások. A nemesasszonyok és úriasszonyok olvashatták a Bibliát magukban, de nem olvashatták fel másoknak. Csak a nemesek, úriemberek és kereskedők olvashatták a családjuknak. Figyeljük meg, milyen széles azoknak a társadalmi osztályoknak a köre, amelyekre ez a törvény vonatkozik, és világosan mutatja, hogy a hatóságok felismerték, az írástudás más széles körben elterjedt.

Ez a benyomásunk alakul ki egyes emberek különféle olvasókkal kapcsolatos megjegyzései alapján is, például egy essexi szabómester szolgájáról vagy egy cheapsidei tülkészítőről, akiket barátaik olvasó embernek ismertek, vagy egy essexi faluba való leányokról, akik hajnali zsoltosmájukat angol nyelvű imakönyvből olvasták, a sekrestyés helyettesének elszörnyedésére, aki „ráparancsolt a leányzókra, hogy mint tévelygő ringyók kerüljék a templomot, és még sok más gyűlöletes és haragos szóval becsmérelte őket”. Minden hivatalos vizsgálat kimutatta, hogy az írástudók jelen vannak az élet minden területén, az egyházi hatóságok félték az analfabétákra gyakorolt befolyásuktól, máskor találunk jegyzékeket olyan könyvekről, amelyeket ilyen olvasni tudó emberek kértek, említenek könyveket végrendeletekben, a régi erkölcsök hívei pedig rossz szemmel nézik az ilyen „újmódi” szokásokat.

Amikor azonban azt kezdjük vizsgálni, hogy a népesség mekkora hányada tudott olvasni mondjuk 1500 és 1550 között, akkor nem találunk megfelelő választ a kérdésre. A rendelkezésünkre álló néhány közvetlen bizonyíték zavarbaejtő és ellentmondásos. Például John Rastell 1527-ben azt írja, hogy „ennek a királyságnak az egész népe nagy örömet lel a közönséges angol nyelv olvasásában, és nagy mértékben át is adja magát ennek az örömnak.” Ez azonban inkább csak a kereskedő szóvirágos túlzása új vállalkozása, az angol nyelvű statutumok rövidített változatának bemutatása alkalmából, és semmi esetre sem tételezhetjük fel, hogy azt akarja jelenteni, hogy mindenki tudott olvasni. Sir Thomas More 1523-ban világosabban fejezte ki magát, és állításának nagy súlya is volt. Azt mondja az Apológiában: „Ha olyan nagyon, feltétlenül szükséges, hogy a Szentírás meglegyen angol nyelven, hogy az emberek lelki üdve forog kockán, ha nincs lefordítva a saját nyelvükre, akkor ennek ellenére is a legtöbben el kell, hogy kárhozzanak, ha csak prédikátor emellett még arról is nem gondoskodik, hogy az emberek el is tudják olvasni *[a szöveget]*, ha megkapják, a népnek ugyanis, ha tízfelé osztjuk őket, jóval több mint négy része egyáltalán nem tud még angolul olvasni, és sokan túl öregek már ahhoz, hogy most kezdejenek iskolába járni.”

Meggondolatlanság lenne egyes írók után menni, és az előbbi idézet alapján arra a következtetésre jutni, hogy az emberek 60 %-a tudott olvasni. Sir Thomas csak azt állítja, hogy sokkal több, mint 40 % nem tudott olvasni, és sötétben hagy bennünket afelől, hogy mit is jelent pontosan az a „sokkal több”. Legjobb esetben is csak feltevés az, amit mond, és nagyon valószínű, hogy a számokat csak retorikai fordulatnak szánta érvelése alátámasztására. Ezt a nézetet igazolja egy másik, kevésbé jól ismert idézet, egy személytől, akinek a szava majdnem olyan hiteles, mint Sir Thomasé. Stephen Gardiner, Winchester püspöke jelentette ki egy 1547 májusában írt levelében, hogy „a királyság századrésze” sem tud olvasni, és ezért képek (az analfabéták könyvei) használatát kellene megengedni. Ebben az esetben megintcsak nem tudunk támaszkodni a számokra. Az idézett számadat csak a püspök érvelésére jellemző — de neki is és Morenak is nem lehet egyszerre igaz.

Más adatok ugyanilyen bizonytalanok. Egy író, miután azt tanácsolna mindenkinek, hogy olvassák el a könyvét, kénytelen hozzátenni, „vagy aki nem tud olvasni, figyelmezzon serényen a felolvasóra”, Rye egyházközség lakosai pedig azt állítják, hogy a káplánjuk, mikor a Bibliát olvassa, „a címből is alig egy keveset olvas”, és még ezt sem lehet megérteni, mert „nem tudja elolvasni a retorikus [*nem hétköznapi*] szavakat”. Viszont vannak írók, akik a „minden ember kezében lévő, mindenféle témáról szóló sok könyv”-ről beszélnek, „amelyet mohón fal nagyon sokféle ember” és a sok fordításról angol nyelvre. Kénytelenek vagyunk tehát a korszak tanulmányozása során nyert általános benyomásainkra hagyatkozni, nevezetesen, hogy az olvasni tudás széles körben el volt terjedve, hogy a társadalom minden rétegében megtalálható volt, férfiak és nők között egyaránt, és hatalmas lendületet adott terjedésének a sajtótermékek megléte és az az erős vallásos érzés, amelyet VIII. Henrik és utódai és tanácsosaik tettei váltottak ki [*a népességből*].

Bár az írástudás terjedését nem lehet pontosan lemérni azzal, mennyi könyv jelent meg egy-egy időpontban, azt sem állíthatjuk, hogy a két jelenség semmilyen összefüggésben nincs egymással. A nyomdászok számának növekedését kapcsolatba kell hoznunk a nyomtatványok iránti növekvő kereslettel. Míg a század eleje csupán fél tucat nyomdászt talált munkában Angliában, 1550-re már kb. húsz volt a számuk. A *Short-title Catalogue [az angol RMK]* 54 1500-ban nyomtatott művet tart nyilván, ez a szám 1550-re 214-re emelkedett. A Stacionáriusok Céhe 1557-ben, amikor céhlevelét megkapta, biztos lehetett abban, hogy nagy számú és lelkes olvasóközönség vár termékeire.³

3 A XVI—XVII. század fordulóján azután Lawrence Stone szerint kulturális forradalom zajlott le, amely alapvetően megváltoztatta az analfabéták és írni-olvasni tudó népesség arányát. Vö. *The Educational Revolution in England, 14560—1640. Past and Present* 1964. Nr. 28. 41—80.